

UOT 575.8

QƏDİR MƏMMƏDOV

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA YAYILAN RUBIACEAE JUSS.
(BOYAQOTUKİMİLƏR) FƏSİLƏSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ

Məqalədə ilkin ədəbiyyat materiallarına istinad edilməklə, müxtəlif müəlliflərin əsərlərindən və herbari materiallarından istifadə edilmiş, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yayılan Rubiaceae Juss. – Boyaquotukimilər fəsiləsinin öyrənilməsi tarixi araşdırılmışdır. Fəsiləyə daxil olan bəzi növlərin yayılma arealları haqqında qısa məlumat verilmişdir. Aparılmış araşdırma nəticəsində bir növlə təmsil olunan *Leptunis Stev.* cinsinin *Asperula* cinsinə birləşdirilməsi, bir növlə təmsil olunan *Neogailonia Lincz.* cinsinin isə Naxçıvan MR florası üçün yeni olan *Plocama* cinsinə daxil edilməsi tövsiyə edilmişdir. *Galium atrapatanum* Groshh. və *G. ruthenicum* Willd. növlərinin *G. verum* subsp *verum* növünün sinonimi kimi bir növlə təmsil olunması qeyd edilmişdir. Boyaquotukimilər fəsiləsinə daxil olan *Galium bullatum* Lipsky və *G. czerepanovii* Pobed. növünün həqiqi Azərbaycan endemləri siyahısından çıxarılaraq subendemlər siyahısına daxil edilməsi tövsiyə olunmuşdur.

Açar sözlər: flora, fəsilə, cins, növ, areal, fitosenoz.

Giriş. Bir neçə botaniki-coğrafi rayonlar sərhədində yerləşən Naxçıvan MR ərazisi Qafqaz, Orta Asiya, Ön Asiya və İranla flora miqراسiyasına daxildir. Naxçıvan MR-in relyefi, torpaq örtüyü və özünəməxsus iqlimi bu ərazidə zəngin olan flora biomüxtəlifliyinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Qədim zamanlardan bəri Naxçıvan MR florasında olan bir sıra bitkilərin müalicəvi xüsusiyyətinə görə, həmin bitkilərdən dərman kimi istifadə olunmuşdur. Naxçıvan MR-in florasında 100-dən artıq dərman bitkisinin olduğu müəyyən edilmişdir. Bu bitkilərin bir qismi öyrənilmiş və indidə təbabətdə geniş istifadə olunur. Naxçıvan MR-də olan dərman bitkilərinin ətraflı öyrənilməsi, yerlərinin aşkara çıxarılması, həmçinin böyük ehtiyata malik olan dərman bitkilərinin tədarük edilməsi sahəsində tədqiqat işləri və təsərrüfat tədbirləri geniş aparılmalıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının florasının sənaye və dərman əhəmiyyətli fəsilələrindən biri də boyaqotukimilər fəsiləsidir. Dünyada təxminən 611 cinsdə birləşmiş 13500 növü olan bu fəsilənin bitkilərinin əksəriyyəti dərman əhəmiyyətlidir. *Rubiaceae* Juss. fəsiləsi haqqında məlumatlara Prilipko L.İ., Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş., Mustafayev İ.D., Qasimov M.Ə., Əliyev N.İ. və başqa tədqiqatçıların əsərlərində rast gəlinir [2; 8; 10; 12].

Material və metodika. Elmi-tədqiqat işlərində ümumi qəbul olunmuş geobotaniki, floristik, bioekoloji və s. üsullardan, marşrutlardan, stasionarların təşkili metodlarından istifadə olunmuşdur. Son illərdə bitki sistematikasında taksonlarda edilən nomenklatur dəyişikliklər və əlavələr ciddi anlaşılmaqlığa səbəb olduğundan son ədəbiyyat mənbələrindəki metodiki göstəriş və məlumatlara, herbari fondlarının materiallarına, çöl tədqiqatları zamanı əldə olunmuş faktiki məlumatlara istinad olunmuşdur [2; 8; 10; 11, s. 179-181; 12].

Alınmış nəticələrin müzakirəsi. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. tərəfindən aparılan çoxillik floristik və geobotaniki tədqiqatlar nəticəsində Naxçıvan MR üçün 170 fəsilədə və 873 cinsdə cəmlənmiş 2835 bitki növünün olduğu müəyyənləşdirilmişdir ki, bunlardan da boyaqotukimilər fəsiləsinə aid cəmi 8 cins və bu cinslərə daxil olan 38 növün olduğunu qeyd etmişlər [11, s. 179-181].

Qasımov M.Ə., Qasıмова T.A., Qədirova G.S. 2006-cı ildə XXI əsrin dərman bitkiləri adlı monoqrafiyasında *Rubiaceae* Juss. fəsiləsinin iki *Rubia iberica* – Gürcü boyaqotu və *Cruciata coronata* – Taclı dilqanadan növlərinin müalicəvi əhəmiyyəti haqqında geniş məlumat vermişlər. *Galium verum*, *G. triflorum*, *G. aparine*, *G. mollugo* və s. növlərdən də müalicə və təbii boyaq maddəsi kimi istifadə olunmasını qeyd etmişlər. Müəlliflər həmin monoqrafiyada əlavə olaraq aşağıdakıları qeyd etmişdir. *Cruciata* cinsinin dünya florasında 400-ə qədər növü yayılmışdır. Bunlardan Qafqazda 48, o cümlədən Azərbaycanda 41 növünə rast gəlmək olar. *Rubia* cinsinin isə dünya florasında 55-60-a yaxın növü yayılmışdır. Bunlardan Qafqazda 4, o cümlədən Azərbaycanda 3 növünə təsadüf edilir. *Rubia iberica* növünün təbii halda düzənlikdən başlayaraq dəniz səviyyəsindən 1000 m hündürlüyə qədər sahələrdə rast gəlmək olar. *Rubia iberica* növünün ən çox Quba, Dəvəçi, Qusar, Xaçmaz, Şamaxı, Abşeron, Qazax, Lənkəran, Masallı, Ağdaş və Naxçıvan MR-də yayılmasını qeyd etmişlər [7].

İsmayılov A.H. Gilançay hövzəsi florasının sistematik təhlili apararkən Gilançay hövzəsinin flora spektri cədvəlində boyaqotukimilər (*Rubiaceae* Juss.) fəsiləsinin tədqiq olunan ərazi üzrə 8 cins 32 növünün olmasını qeyd etmişdir. Həmin əsərdə müəllif Gilançay hövzəsində ən çox cins və növə malik fəsilələri adlı cədvəlində *Rubiaceae* Juss. fəsiləsinin 8 cinsinin ümumi sayə nisbətə 1,3%, 32 növünün ümumi sayə nisbətə 1,7% təşkil etdiyini qeyd etmişdir. Müəllif Gilançay hövzəsi florasında ən çox növə malik cinslərin siyahısını verərək tədqiq olunan ərazi üzrə *Galium* L. cinsinin 16 növünün olmasını və bunun ümumi sayə görə nisbətə 0,8 faiz olmasını qeyd etmişdir. Müəllif 2008-ci ildə Gilançay hövzəsi florasının eko-biomorfoloji təhlilini apararkən torpaqdakı qida maddələrinə qarşı münasibətlərinə görə bitkiləri şərti olaraq meqatroflar (evtroflar), mezotroflar və oliqotroflara bölündüyün göstərmişdir. Meqatroflar qida maddələrinə qarşı çox tələbkar olub, məhsuldar torpaqlarda, xüsusilə də subasar çəmənliklərdə, düzənliklərdəki bataqlıqlarda inkişaf edirlər. Hövzə florasında onların asidofillər, indifferentlər və digər nümayəndələrinin olmasını qeyd etmişdir. *Rubiaceae* Juss. fəsiləsinin *Galium verum* L. cinsinin asidofillərə aid olmasını göstərmişdir [5, s. 190-196]. Müəllif 2010-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Gilançay hövzəsinin çəmən bitkililiyi adlı əsərində Gilançay hövzəsində 9 tip, 5 yanmtip, 34 formasıya sinfi, 98 formasıya və 148 assosiasiya olmasını qeyd etmişdir. Bu assosiasiyalardan birində Dilqanadanlı-qırtıçlı-lərgəlik (*Vicia elegans* + *Poa bulbosa* + *Galium verum*) növlərinin assosiasiya əmələ gətirməsini qeyd etmişdir. Müəllif Naxçıvan Muxtar Respublikasının Gilançay hövzəsinin petrofil (qaya-töküntü) bitkililiyi adlı əsərində əhəngdaşlı qayalar üzərində *Campanula stevenii* Bieb., *Asperula glomerata* (Bieb.) Griseb. və s. növlərə rast gəldiyini qeyd etmişdir. Müəllif yüksək dağ qurşaqlarının hərəkətsiz səpinti və töküntülərinin daha çox növ tərkibinə malik olduğunu və onlar arasında *Vicia ciceroidea* Boiss., *Nepeta buschii* Sosn. et Manden., *Sedum oppositifolium* Sims, *Rubiaceae* fəsiləsinə mənsub *Asperula prostrata* (Adams) C. Koch və s. növlərin xüsusilə seçilməsini qeyd etmişdir [6, s. 131-135].

Seyidov M.M., Salayeva Z.K. 2008-ci ildə Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun, florasının sistematik təhlili əsərində Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu florasında 116 fəsilə və 511 cinsə daxil olan 1584 növ ali bitkiyə rast gəlinməsinə və bunun Qafqaz florasının 22,6%-ni, Azərbaycan florasının 35,2%-ni və Naxçıvan florasının isə 52,8%-ni təşkil etməsini qeyd etmişlər. Müəlliflər Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun flora spektri cədvəlində *Rubiaceae* Juss. fəsiləsinin tədqiq

olunan ərazi üzrə 6 cins 23 növlə təmsil olunduğunu qeyd etmişdir. Müəlliflər fəsilələrin təhlilini göstərərək ən çox cinsə və növə malik olan fəsilə kimi *Rubiaceae* Juss. fəsiləsinə 13-cü sırada yerləşdirərək, tədqiq olunan ərazi üzrə 6 cinsinin 1,17%, 23 növünün isə 1,5% təşkil etməsini qeyd etmişlər [9, s. 74-79].

İbrahimov Ə.Ş. 2014-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yayılmış flavonoidli bitkilər və onların əhəmiyyəti adlı əsərində flavonoidli bitkilərin taksonomik spektrin göstərdiyi cədvəldə *Rubiaceae* Juss. – boyaqotukimilər fəsiləsinin 8 cinsdə birləşən 38 növündən 3 cinsdə birləşən 19 növündə flavonoid maddələrinin olmasını göstərmişdir [3, s. 54-60]. Müəllif 2015-ci ildə Ordubad rayonu ərazisində yayılmış ali bitkilərin faydalı növlərinin öyrənilməsi nəticələri adlı əsərində tədqiq olunan ərazidə daha geniş yayılan sahəsi ilə fərqlənən sənaye əhəmiyyətli 69 növdən *Galium verum* L. – həqiqi dilqanadan növünü də qeyd etmişdir. Müəllif böyrək daşlarında, böyrək iltihabında müasir tibb praktikasında geniş tətbiq olunan bitki kimi *Rubia tinctorum* L. – Gürcü boyaqotu (Qızılboya) növünün adını qeyd etmişdir. Bu növün ehtiyatının kifayət qədər bol olmasını qeyd etmişdir [4, s. 64-72].

Abbasov N.K. “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Kəngərli-Babək rayonları ərazisində yayılmış boyaqotukimilər – *Rubiaceae* Juss. fəsiləsinin bəzi faydalı növləri” məqaləsində göstərilən ərazidə yayılmış boyaqotukimilər fəsiləsinə daxil olan bəzi bitki növlərinin yayılması, əhəmiyyəti, taksonomik tərkibi, biomorfoloji, bioekoloji və xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermişdir [1, s. 176-181].

Nəticələr. Talıbov T.H. və İbrahimov Ə.Ş. “Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri” kitabında qeyd olunan aşağıdakı növlərin aparılan son nomenklatur dəyişikliklərə (Catalogue of life-nin 2019 internet versiyası) əsasən əvvəlki adı və qarşısında yeni adı qeyd olunmuşdur: *Asperula caucasica* Pobed. – *A. taurina* L., *Cruciata coronata* (Sm.) Ehrend. – *C. taurica* subsp. *taurica*, *Galium atropatanum* Grossh. (*G. ruthenicum* Willd.) – *G. verum* subsp. *verum*, *Galium decaisnei* Boiss. – *G. setaceum* Lam., cinsinin *Leptunis trichoides* (J. Gay) Schischk. – *Asperula trichodes* J. Gay ex DC., Neogailonia szowitsii (DC.) Lincz. – *Plocama szowitzii* (DC.) M. Backlund & Thulin. Qeyd edilən məlumatlara əsasən *Leptunis Stev.* cinsinin *L. trichoides* (J. Gay) Schischk. növünün *Asperula* cinsinə daxil olan *Asperula trichodes* J. Gay ex DC. növünün sinonimi olduğu öyrənilmişdir. Və həmin cinsin *Asperula* cinsinə birləşdirilməsi tövsiyə olunur. Həmin kitabda qeyd olunan *Galium* cinsinə daxil olan *G. atropatanum* Grossh. və *G. ruthenicum* Willd. növünün *Galium verum* subsp. *verum* növünün sinonimləri olduğundan bir növdə birləşməsi məqsədəuyğundur.

Aparılan növbəti tədqiqat nəticəsində *Galium bullatum* Lipsky, *G. czerepanovii* Pobed. növünə isə Türkiyə və İran florasında rast gəlinmişdir. Beləliklə bu iki növün həqiqi Azərbaycan endemləri siyahısından çıxarılarq subendemlər siyahısına daxil edilməsi məqsədəuyğundur [11, 13, s. 129; 14, s. 346].

Gələcək tədqiqatlar nəticəsində Naxçıvan MR florası üçün *Rubiaceae* Juss. fəsiləsinin yeni növləri aşkar edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov N.K. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Kəngərli-Babək rayonları ərazisində yayılmış boyaqotukimilər – *Rubiaceae* juss. fəsiləsinin bəzi faydalı növləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2013, c. 9, № 4, s. 176-181.
2. Əliyev N.İ. Azərbaycanın dərman bitkiləri və fitoterapiya. Bakı: Elm, 1998, 344 s.
3. İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yayılmış flavonoidli bitkilər və onların əhəmiyyəti // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2014, c. 10, № 2, s. 54-60.
4. İbrahimov Ə.Ş. Ordubad rayonu ərazisində yayılmış ali bitkilərin faydalı növlərinin öyrənilməsi nəticələri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2015, c. 11, № 4, s. 64-72.
5. İsmayılov A.H. Gilançay hövzəsi florasının eko-biomorfoloji təhlili // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmləri seriyası, 2008, № 2, s. 190-196.
6. İsmayılov A.H. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Gilançay hövzəsinin petrofil (qaya- töküntü) bitkililiyi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmləri seriyası, 2011, c. 7, № 2, s. 131-135.
7. Qasimov M.Ə., Qasimova T.A., Qədirova G.S. XXI əsrin dərman bitkiləri (monoqrafiya). Bakı: Elm, 2006, 330 s.
8. Mustafayev İ.D., Qasimov M.Ə. Azərbaycanın faydalı bitki sərvətləri. Bakı: Azərneşr, 1992, 248 s.
9. Seyidov M.M., Salayeva Z.K. Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunu florasının sistemik təhlili // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmləri seriyası, 2008, № 4, s. 74-79.
10. Talıbov T.H. Naxçıvan MR-in flora biomüxtəlifliyi və onun nadir növlərinin qorunması (Cormobionta üzrə). Bakı: Elm, 2001
11. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər). Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 350 s.
12. Прилипко Л.И. Растительный покров Азербайджана. Баку: Элм, 1970, 168 с.
13. Biodiversity of Plant Species in Iran. The vegetation of Iran. Plant species. Red Data of Iran. Endemic species. Rare species. Species threatened by extinction / A.Ghahreman, F.Attar. v. 1, Tehran: Tehran University Publications, 1999, 1176 p.
14. Schanzer I., Ehrendorfer F.R. Multivariate analysis, systematics, and distribution of *Galium* sect. *Orientalium* Ehrend. (*Rubiaceae*) in the Caucasus region. *Candollea* 57, 2002.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: Qedir.mib@mail.ru

Gadir Məmmədov

STUDY HISTORY OF THE RUBIACEAE JUSS. FAMILY DISTRIBUTED IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

Based on the analysis of primary scientific information, works of various authors and herbarium materials, the history of the study of the Rubiaceae Juss (madder) family common in the Nakhchivan Autonomous Republic is investigated. Brief information on the ranges of some species of the family is provided. As a result of studying the systematics of the family, the combination of the genus *Leptunis* Stev. represented by one species, with the genus *Asperula* L., and the inclusion of the genus *Neogaillonia* Lincz. represented by one species to the composition of the genus *Plocama* new for this flora are recommended. It is proposed to note the species *Galium atrapatatum* Groshh. and *G. ruthenicum* Willd. as synonyms of the species *G. verum subsp verum*. The exclusion of the species *Galium bullatum* Lipsky and *G. czerepanovii* Pobed of the madder family from the list of genuine Azerbaijani endemic and include them in the list of subendemic is also recommended.

Keywords: flora, family, genus, species, areal, phytocenosis.

Кадир Мамедов

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ СЕМЕЙСТВА RUBIACEAE JUSS. – МАРЕНОВЫЕ, РАСПРОСТРАНЕННОГО В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

На основе анализа первичных научных сведений, трудов разных авторов и гербарных материалов исследована история изучения семейства *Rubiaceae* Juss. – мареновые, распространенного на территории Нахчыванской Автономной Республики. Приведены краткие сведения об ареалах некоторых видов семейства. В результате изучения систематики семейства рекомендовано соединение рода *Leptunis* Stev., представленного одним видом, с родом *Asperula* L., и включение рода *Neogaillonia* Lincz. с одним видом в состав нового для флоры рода *Plocama*. Предложено отметить виды *Galium atrapatatum* Groshh. и *G. ruthenicum* Willd. синонимами вида *G. verum subsp verum*. Также рекомендовано исключить виды *Galium bullatum* Lipsky и *G. czerepanovii* Pobed. семейства мареновых из списка подлинных азербайджанских эндемиков и включить их в список субэндемиков.

Ключевые слова: флора, семейство, род, вид, ареал, фитоценоз.

(Biologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əliyər İbrahimov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 17.10.2019

Son variant 12.12.2019